

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
Збірка статей

Харків ХДІС 1993

ваємося, що в наш час відродження і сплеск потреби в такому роді виданнях будуть стимулювати діяльність бібліотек з виховання у населення поваги до рідного краю, підвищення його національної самосвідомості, вдосконалення міжнародних відносин у кожному селі чи місті.

М. А. Низовий

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ ФАХІВЦІВ У СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СТАТИСТИКИ ДРУКУ

Вітчизняна статистика друку, як галузь практичної й наукової діяльності, що властивими їй прийомами і методами вивчає кількісну характеристику основних процесів підготовки, випуску, розповсюдження та використання творів друку в нерозривній єдності з їх якісними характеристиками, виникла на початку XIX ст. Її початок був покладений статистичними розробками А.К.Шторха і Ф.П.Аделунга, вміщеними в їх бібліографічному гонимці "Систематическое обозрение литературы в России в течение пятилетия с 1801 по 1806 год", що вийшов двома частинами — у 1810 і 1811 рр.

Від того часу статистика друку пройшла складний шлях поступового становлення, розвитку і досягла помітних успіхів, що пов'язані перш за все з іменами таких дореволюційних кічгознавців, бібліографів і статистиків, як Л.М.Павленко, М.М.Лісовський, А.Д.Торопов, та фахівців в радянського часу — М.В.Здобнов, К.И.Пропіна, Т.О.Єрмолаєва, Е.О.Майо-Знак, М.Л.Платова та ін.

У загальну скарбницю розвитку статистики друку зробили свій посильний внесок представники багатьох народів, в тому числі й фахівці України. Їх творчий доробок заслуговує на всебічне вивчення і має розглядатися як відносно невелика за обсягом, але важлива за значенням галузь української культури.

Дореволюційний етап розвитку української статистики друку репрезентований перш за все працями тих діячів в української культури і науки, які, не дивлячись на соціальне і національне гноблення в умовах царату, робили все можливе, щоб зафіксувати і взяти на облік друковане слово свого народу, зберегти його від забуття і зайвий раз продемонструвати об'єктивне право українського народу на самостійний розвиток.

Серед них слід назвати вченого-просвітителя і бібліографа, першого ректора Київського університету М. О. Максимовича, чия праця "Книжная старина вѣнорусская" (1849 р.) поклала початок української національної бібліографії і статистики друку.

Треба також згадати імена М. Ф. Комарова, І. О. Левицького, І. Я. Франка, Б. Д. Грінченка, В. М. Доманицького, Д. І. Багалія та багатьох інших трударів українського відродження, які внесли свою частку в справу реєстрації та обліку українського друкованого слова. Хоча в тогочасних умовах про налагодження постійного статистичного обліку української книжки і преси не могло бути й мови. То тим більше їх самовіддана праця у цій галузі заслуговує на уважне вивчення і шанування¹.

Якщо новий етап у розвитку вітчизняної статистики друку настав після перемоги Лютневої революції і подальшої боротьби народів в буржуазній Росії, у тому числі й України, за національну незалежність. За таких умов важливе значення для становлення національної статистики друку мало надання державного статусу національній бібліографії як первинному засобу реєстрації та обліку друкованої продукції, передумові і першому етапу статистичного обліку.

Як відомо, Тимчасовий уряд Росії вже на початку травня організує Російську Книжкову палату, бо, як пише Ю. Торсуєв, "вже тоді розуміли необхідність в умовах нашої країни мати самостійну організацію, яка б забезпечувала постановку всієї системи державної бібліографії"².

В Україні це питання вирішувалося в складних і трагічних умовах відчайдушної боротьби за державний суверенітет і національну незалежність. 24 січня 1919 р. уряд тодішньої Директорії прийняв постанову про утворення Головної Книжкової палати в Києві, видання 50 тис. крб. на її організацію та обов'язкову присилку всіма друкарнями республіки її примірників у всіх зразків в друкованій продукції для державної її реєстрації та

¹ Докладніше про це див.: Низовой Н. А. Статистика печати на Украине в дореволюционный период: (1849-1917) // Сов. библиогр. - 1975. - С. 50-53.

² Торсуев Ю. Книжная палата - читателю // Библиотекарь. - 1990. - № 12. - С. 9.

систематизації¹.

До речі, після встановлення на початку лютого радянської влади у Києві Народний Комісар Освіти В. Затонський наказом № 4 від 11 лютого 1919 р. підтвердив необхідність подальших зусиль по організації роботи Головної Книжкової палати і зазначив, що "усі асигнування і намічені видачі по Міністерству Народної Освіти, затверджені попереднім урядом, зчлишені в силі і підлягають виконанню"².

Про це слід, крім всього іншого, не забувати ще й тому, що налагодження саме державного бібліографічного обліку друкованої продукції є однією із основних передумов плідної статистичної роботи в галузі друку³.

Після Жовтневої революції склалися несприятливі соціально-політичні обставини в умовах громадянської війни і воєнної інтервенції, новизна самої форми організації державної бібліографії, недооцінка певною частиною державного керівництва (особливо чиновники в середньої ланки) місця і ролі нової установи у розвитку культури.

Особливо було тяжко у перші повоєнні роки, доки 1920 р. у Москві згідно з ленінським декретом про бібліографію не організувалась Російська центральна книжкова палата, а через два роки у Харкові – Українська книжкова палата, до яких поступово приєдналися новостворені книжкові палати інших союзних республік, що дало змогу створити певну структуру державної бібліографії в СРСР.

Не легше, як це може здатися з відстані сьогодення, вирішувалися й питання про налагодження статистичного обліку творів друку, бо в перші повоєнні роки за його організацію взялися (в дусі старих традицій) низка інших установ та організацій: керівні структури видавничої галузі, цензурні органи (Головліт), окремі періодичні видання та ін. Лише практична робота палат у галузі статистики друку, до якої їх спонукали щоденні потреби керівних державних та партійних органів, невдов-

¹ Відділ рукописів в ЦІБ АН УРСР (Далі: ВР...)-Ф.48.-Од.зб.4.-С.1.

² ЦДАЖ УРСР. -Ф.166. -Оп.1.-Од.зб.347. -С.2.

³ Докладніше про це див.: Киричова Н.А. Статистика печатки и библиография // Теоретико-методологические проблемы современного советского библиографоведения. -М., 1981. -С.108-124.

зі переконали всіх, що до цієї справи найбільш придатні саме книжкові палати, які володіють найбільш повним і систематизованим архівом друку і здійснюють державний бібліографічний облік, що є основою і першим етапом статистичного обліку творів друку¹.

Організаційні та методичні труднощі перших років спонукали фахівців Російської книжкової палати та Української книжкової палати до взаємодії і творчих контактів. Вже на початку 1921 р. між Центральним бібліографічним відділом (що існував в проміжок часу між Головною книжковою палатою, яка згодом була реорганізована в Український науковий Інститут книгознавства, й Українською книжковою палатою) і Російською центральною книжковою палатою була підписана угода про обмін обов'язковими примірниками творів друку². Ділове листування доповнилося особистими контактами фахівців в обох палатах.

Так, зокрема, директор Української книжкової палати М. А. Годкевич неодноразово виїздив до Москви для ознайомлення з поставкою бібліографічної і статистичної роботи, а директор Російської центральної книжкової палати, наприклад, лише 1923 р. декілька разів приїздив в Україну. Зокрема, він брав участь у роботі Першої Всеукраїнської наради працівників книги, де виступив з доповіддю про стан наукової бібліографії в РРФСР³.

Таким чином, між фахівцями обох палат встановилися постійні творчі контакти. З багатьох організаційних і методичних питань бібліографічної та статистичної роботи між ними виникали жваві (інколи, навіть занадто) дискусії, які, однак, приводили, хай не завжди відразу, до найбільш раціонального вирішення спірного питання. Постійні зв'язки двох провідних палат мали неабияке значення для вироблення загальносоюзних принципів державної бібліографії і статистики друку. На це, до речі, вказував один із керівників Всесоюзної книжкової палати В. С. Самуйлов: "Важливе значення для розвитку радянської статистики

¹ Докладніше про це див.: Низовой Б. А. Статистика печати и библиография // Теоретико-методологические проблемы современного советского библиографоведения. - М., 1981. - С. 108-124.

² ВР ЦНБ АН УРСР. - Т. 48. - Од. зб. 35. - С. 1.

³ Яницкий Н. Впечатления от поездки на Украину // Красный библиотечарь. - 1924. - № 1. - С. 118-120.

друку мало встановлення в 20-х роках міцних ділових контактів між книжковими палатами РРФСР та України¹.

Українська книжкова палата вже в перший рік свого існування звернулася (9 жовт. 1922 р.) до Російської центральної книжкової палати з пропозицією: "Чи не знаходить можливим РЦКП взяти на себе ініціативу по скликанню в Москві Народи для встановлення одноманітності організаційних форм і методів державної бібліографічної роботи РРФСР і Союзних Радянських Республік..."²

Наради директорів книжкових палат союзних республік, які почали регулярно скликатися з 1924 р., стали відігравати головну організуючу та координуючу роль у вирішенні основних організаційних і методичних проблем державної бібліографії і статистики друку.

Однак, виступаючи ініціатором колективних зусиль усіх книжкових палат союзних республік, керівництво Української книжкової палати, підтримане тодішнім Наркомом освіти УРСР М.О.Скрипником, рішуче виступило проти поспішних спроб централізації державної бібліографії і статистики друку в СРСР. Будучи впевненим, що регулярні наради директорів книжкових палат можуть і надалі забезпечити вирішення основних організаційно-методичних проблем, М.А.Годкевич вважав, що "всі інші форми централізації книжкових палат будуть рівнозначні закриттю місцевих книжкових палат, що відгукнеться пагубно на загальній справі"³.

Певно, більшість сучасних фахівців інших книжкових палат не підозрюють, що їх нинішня система державних бібліографічних покажчиків змогла колись започаткуватися дякуючи, зокрема, принциповій позиції Української книжкової палати, підтримані Білоруською та рядом інших книжкових палат, щодо спроб централізації бібліографічної і статистичної справи. Тому цю децентралізований шлях її розвитку, при певних його недоліках, мав головну перевагу: неминуче спонукав кожну республіку самостійно турбуватися про підготовку власних кадрів і розвиток даної галузі

¹ Самуйлов В.С. Советская статистика печати // Сов. библио. р.- 1967. - № 3. - С. 52.

² Друківий архів Всесоюзної книжкової палати (Далі: НА ВКП...). Листування з Книжковою палатою Української РСР з питань організаційної роботи. - С. II.

³ НА ВКП. Матеріали II Народи директорів книжкових палат. - С. II.

національної культури, а поспішна централізація, крім усього іншого, "звільнювала" інертну "провінцію" від необхідності турбуватися самим за себе.

Окрім організаційних питань, важливе значення для становлення і подальшого розвитку радянської статистики друку мало вирішення методологічних та методичних питань. Як саме організувати поточний облік друкованих творів в республіки, на яких засадах, в яких розрізах і показниках, що взяти за зразок, від чого відійти? Ці і безліч інших питань довелося вперше вирішувати українським фахівцям.

При визначенні методологічно-методичних основ в Україні, безперечно, враховували досвід статистики в Російській центральній книжковій палаті, де статистична робота велася в широкому масштабі, хоча і у російських колег на той час, час пошуки в та експериментів, ще не були вироблені остаточно основні принципи статистичного обліку.

Знали українські фахівці, як це видно із тогочасних публікацій, постановку статистики друку в зарубіжних країнах, досвід яких не можна було нехтувати, особливо стосовно техніки статистичних досліджень.

Заслугою фахівців в Українській книжковій палаті слід вважати, що вони, з одного боку, не пішли шляхом сліпого копіювання, а, з другого, не зайнялися винахідництвом обов'язково "своїх", особливих форм статобліку, а з різноманітних напрямків, розрізів та показників взяли мінімум найнеобхіднішого, враховуючи їх доцільність та свої можливості.

Важливе значення для методології статистики друку мав сформульований М.А.Годжевичем і запроваджений на практиці бібліографічний і статистичний аналіз виданої друкованої продукції з точки зору її соціального призначення. Зокрема, він говорив, що кожне видання ми повинні розглядати з точки зору його ролі в культурному будівництві: "Чи видано книжку так, як треба (щодо змісту, літературної й технічної форми, вартості видання), чи поширювалось її так, як треба (щодо контингенту покупців, швидкості поширення тощо), чи читалось її так, як треба (щодо інтенсивності споживання, складу споживачів, задоволення потреб й інше). Ось основні питання, що постають перед статистикою друку. Ставлячи перед собою ці питання, статистика таким чином... стикається з практичною роботою розумового друку, підготовляє матеріал для цієї роботи, керується значальними принципами соціальної до-

ціальності"¹.

Внесок представників в республіки в розробку цього важливого аспекту бібліографічного і статистичного обліку творів в друку визнавали провідні фахівці Державної центральної книжкової палати РРФСР: "Першою спробою введення класифікації за соціальним призначенням в практику державної бібліографії був досвід Української книжкової палати в 1924 р."².

Говорячи про становлення і розвиток української статистики друку, слід відзначити значний внесок у розробку її теоретичних і практичних питань першого завідуючого Центральним бюро статистики друку, створеного при Українській книжковій палаті спеціальним декретом Раднаркому України у травні 1925 р., в майбутньому відомого радянського історика Антона Івановича Козаченка³. Йому належить близько 30-ти друкованих праць⁴ з найрізноманітніших питань теорії і практики статистики друку. Під його керівництвом і, перш за все, завдяки його особистій діяльності Українська книжкова палата досягла значних успіхів у статистичній роботі і зробила свій гідний внесок у подальшу організацію статистики друку загальносоюзного масштабу.

Зокрема, особливе місце займає доповідь А. І. Козаченка "Про уніфікацію статистичних робіт книжкових палат" на III нараді директорів книжкових палат, що відбулася у березні 1927 р. у Харкові. Вона відображала як досвід Української книжкової палати, так і все краще із досвіду статистики друку інших союзних республік, перш за все, фахівців Державної центральної книжкової палати РРФСР. Рекомендації, викладені у доповіді А. І. Козаченка, спрямовувалися на вироблення єдиних принципів ведення статистики друку. Вони стосувалися як загальних положень, так і суто конкретних питань статистичної роботи.

Основні пропозиції доповіді були всебічно обговорені. Особливо гостра дискусія розгорнулася навколо питань про обсяг, межі і джерела статистичного обліку друкованої продукції, які

¹ Годкевич М. А. Статистика видань // Нова книга. - 1925. - № 2. - С. 11.

² Прогина К. И., Терновская А. А. Практика классификации книжной продукции по социальному назначению // Сов. библиогр. - 1934. - Вып. 2. - С. 7.

³ Довідати про не див.: Низовий Н. А. Статистическая деятельность А. И. Козаченко // Сов. библиогр. - 1972. - № 3. - С. 52-53.

⁴ Бібліографію та списки праць А. І. Козаченка див.: Низовий М. А. Антон Іванович Козаченко // Бібліотекознавство та бібліогр. - 1974. - Вып. 14. - С. 134-140.

постали на порядок денний ще на початку практичної організації статистики друку.

Слід нагадати, що разом з визначенням книжкових палат головними установами у галузі статистики книговидання (бібліографічної статистики) вони одночасно очолять і статистику книгорозповсюдження (статистику книжкової торгівлі). Адже і в декреті Раднаркому УРСР про організацію при Українській книжковій палаті Центрального бюро статистики друку зазначалося, що Бюро створюється з метою "ведення статистики видання і розповсюдження (підкреслено нами - М.Н.) друкованих видань на території УРСР"¹.

Такі наміри були не лише в Україні. Так, наприклад, в резолюції I Всеросійського бібліографічного з'їзду на доповідь М.П. Яницького "Практика статистичного обліку друкованих видань" Книжковій палаті РРФСР рекомендувалося "розширити статистичну роботу Книжкової палати у бік... планомірного проведення широко поставленої статистики видавничої і статистики книгорозповсюдження"².

Однак подальший досвід показав, що книжкові палати, не зв'язані безпосередньо з розповсюдженням творів друку, не можуть організувати повноцінний статистичний облік книгорозповсюдження, що і доказували фахівці Української книжкової палати. Але вони рішуче заперечували протиставлення бібліографічної і видавничої статистики, спроби обмежити облік формальними ознаками титульної сторінки, тобто замкнутися в рамках бібліографічної статистики. Більш того, вони говорили про те, що "немає потреби відокремлювати "бібліографічну" статистику від "видавничої", а слід думати про можливість поєднати "бібліографічну" статистику з обліком видавничої діяльності видавництва"³.

Різний підхід до визначення обсягу і меж статистичної діяльності палат, в свою чергу, визначив і різний підхід до визначення джерел статистичного обліку, що особливо гостро проявилось саме на III Нараді директорів книжкових палат в дискусії з цього питання.

¹ Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (1925). Ч. 28. - Арт. 219-220. - С. 416.

² Труды Первого Всероссийского библиографического съезда. - М., 1926. - С. 204.

³ Козаченко А. Бібліографічна статистика. - К., 1929. - С. 2.

А.І.Козаченко і М.А.Годжевич були проти визнання обов'язкового примірника творів в друку єдиним джерелом статистичного обліку. Визнаючи його головним, вони водночас наполягали на залученні інших джерел обліку, в першу чергу щомісячних звітів видавництва. Це, на їх думку, гарантувало б статистичний облік від помилок в підрахунках, класифікації, хронології обліку, типізації видань і т.д.

Відмінним був підхід і до питання про те, чи вести статистичний облік безпосередньо за контрольними зразками творів в друку, чи за матеріалами бібліографічної реєстрації цих творів у "Літопису книг". Фахівці Книжкової палати РРФСР вважали, що "займатися докладним обліком друкованої продукції за натурою - самими друкованими творами, звичайно, ні організації, ні технічно незручно"¹.

Статистики Української книжкової палати вважали за необхідне первинний облік провадити безпосередньо за контрольними примірниками творів в друку. Перш за все тому, що: "Літопис книг" реєструє не всю літературу, згέρнення до першоджерела гарантує більшу точність у підрахунках, класифікації; хронічне запізнювання виходу "Літопису" робить безглуздим щомісячний, щоквартальний і навіть щорічний облік, тому що його підсумки не будуть відповідати фактично виданій кількості літератури за ці ж відрізки часу.

І хоча на III Нараді нібито дійшли консенсусу, однак на практиці в кожній з палат все залишилося на довгі роки без змін. Це, в решті-решт, майже через півстоліття призвело до появи... наказу Голови Держкомвидаву СРСР "Про серйозні помилки, допущені Всесоюзною книжковою палатою в статистичному обліку книг і брошур", в якому, зокрема, говорилося: "В Палаті встановилася хибна практика статистичного обліку книг і брошур за "Літописами книг", які лише на 50 % відображають їх фактичний випуск у звітному році..."

Але це було значно пізніше. А на III Нараді директорів книжкових палат, після квавого і всебічного обговорення, були схвалені основні принципи і методи статистики друку, обгрунтовані і запропоновані Українською книжковою палатою. На доповідь

¹ Боровский А. А. Статистика произведений печати, ее организация и методы // Библиографическое дело. - М.; Л., 1927. - С. 86.

А.І.Козаченка було прийнято розгорнуту резолюцію про уніфікацію статистичної роботи і її положення були визнані обов'язковими для всіх книжкових палат СРСР¹.

З часом, зрозуміло, багато що було уточнено й доповнено, введено нові розрізи та показники статистичного дослідження творів в друку, але незаперечним залишається той факт, що саме III Народа директорів книжкових палат створила міцну основу для організації статистики друку загальносоюзного масштабу. З цього приводу відомий радянський статистик друку К.Й.Проппіна писала: "Саме на III нараді директорів книжкових палат був закладений міцний фундамент радянської бібліографічної статистики союзного значення, який забезпечив їй неухильне зростання і розвиток у майбутньому"².

У середині 30-х рр. закінчується децентралізований період розвитку статистики друку в СРСР, який, в цілому, відіграв позитивну роль, бо, перш за все, сприяв зародженню і розвитку бібліографічної і статистичної справи в союзних республіках, пробуdiv і залучив до цієї галузі культурного будівництва значні сили молодих ентузіастів, створив атмосферу творчих пошуків і плідних дискусій зрештою, дозволив спільними зусиллями знайти найбільш оптимальні вирішення багатьох гажливих питань бібліографії і статистики друку.

Але з часом виявився й ряд суттєвих недоліків децентралізованого шляху розвитку статистики друку. Головний серед них – неспроможність своєчасно і на достатньо високому рівні розробити статистичні дані про друк всієї країни, що, в свою чергу, було зумовлено різним рівнем розвитку статистики друку в союзних республіках, відсутністю відповідної єдності в методиці статистичної обробки творів в друку та ін.

У липні 1935 р. Державна центральна книжкова палата РРФСР була перетворена на Всесоюзну книжкову палату, на яку, зокрема, покладалося "централізоване ведення, у відповідності з вказівками Центрального Управління народногосподарського обліку Держплану СРСР, статистики друку і публікацію статистичних щорічників та монографічних досліджень з статистики радянського друку"³.

¹ Библиография в СССР и книжные палаты. – Х., 1928. – С. 194–198; Літопис українського друку. – 1927. – № 12. – С. 225–227.

² Проппіна К.Й. Советская библиографическая статистика за 30 лет // Сов. библиогр. – 1947. – Вып. 4. – С. 63.

³ Положение о Всесоюзной книжной палате. – М., 1948. – С. 2.

Після організації Всесоюзної книжкової палати починається новий етап розвитку радянської статистики друку, пов'язаний з її централізацією. Вона значно поліпшила умови для загальносоюзного статистичного обліку друкованої продукції, але... поступово погасила творчий ентузіазм на місцях, в книжкових палатах республік, працівники яких в нових умовах автоматично стали фахівцями "з дорадчим голосом"...

Проте статистики Книжкової палати УРСР продовжували кращі традиції, закладені А.І.Козаченком у галузі української статистики друку (слід згадати бодай імена таких ентузіастів, як Ф.С. Гусел, Ю.В.Медведев, Г.І.Данилевська, М.І.Брезгунова, Н.В.Погонь та ін.). Вони брали і беруть активну участь у розробці методологічно-методичних проблем статистики друку, які, як і раніше, обговорюються на Всесоюзних нарадах. Зокрема, вони взяли участь у підготовці і прийнятті "Положення про державний статистичний облік видавничої продукції СРСР" (1982 р.), основного на сьогоднішній день документа з питань організації й методики статистики друку.

Слід сподіватися, що започатковане в умовах відродження української культури спонукає українських статистиків друку до нових творчих звершень на ниві якісно нової видавничої справи.

Л. Я. Нагорна

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ БІБЛІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ГАЛУЗІ ТЕХНІКИ В УКРАЇНІ

Розвиток і формування в пілізлу систему бібліографічної інформації (БІ) в галузі техніки в регіоні обумовлені перш за все інформаційними потребами в даній конкретній БІ.

Чинники, які сприяють функціонуванню регіональної системи БІ з техніки в суспільстві, можна уявити як комплекс складових: багатомірних і неоднорядкових, що впливають на систему та її компоненти по-різному і в різних площинах. Серед них виділяються чинники зовнішні і внутрішні. Зовнішні – справляючі вплив з інших соціальних середовищ (небібліографічних), внутрішні – власне бібліографічні, які включають методико-технологічні особливості складання бібліографічних посібників в різних типах, видах, жанрів тощо, а також типологічні та інші докумен-